

MAJOROS ISTVÁN*

POLITIKAI MODERNIZÁCIÓ AZ OSMÁN BIRODALOMBAN, 1774–1914¹

POLITICAL MODERNISATION OF THE OTTOMAN EMPIRE, 1774–1914

ABSTRACT

The study presents a process of political modernisation of European type in the Ottoman Empire from the peace treaty of Küçük-Kaynarca to the First World War. The culmination of this process was the proclamation of the constitution in 1876. But this constitution didn't work to the Young Turkish Revolution in 1908. The study presents the situation of the empire, the causes of the reforms, first of all the Tanzimat and the the policy of the sultans from Abdul-Hamid I to Abdul-Hamid II. The author examines changes under Abdul-Hamid II and he tries to explain the causes of his new policy. At the end he comes to the conclusion that the presented political modernisation in spite of the contradictions was a good basis to be continued in the interwar period and after the Second World War.

Keywords: Tanzimat, hattı-sherif, hattı-humayun, political modernisation, army, Young Turkish Revolution

Az École Libre des Sciences Politiques 1900 júniusában ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját. Ebből az alkalomból szervezték meg a politikatudományok kongresszusát, melynek egyik témája az Európai Egyesült Államok volt. Az előadó, Anatole Leroy-Beaulieu² azt vizsgálta, hogy mi lehet a célja egy ilyen egyesülésnek, mit jelent maga a fogalom, s a kontinens mely részeit foglalná magába. Leroy-Beaulieu szerint Nagy-Britannia, Oroszország és Törökország nem tartozna ehhez az egyesüléshez. Egy másik változat viszont Nagy-Britanniát és Oroszországot az Európai Egyesült Államok részének tekintette, de Törökországot ez a tervezet is kizárta.³ A két háború közti időszakban a Coudenhove-Kalergi vezette páneurópai mozgalom is felvetette ezeket a kérdéseket, s Törökországgal kapcsolatban szintén erre a következtetésre jutott. Miért? Feltehetően azért, mert ázsiai, így az európai fejlődéstől eltérő hatalomnak tartották, és olyan térségnek tekintették, ahol szinte megállt az idő, hiába javasoltak reformokat a 18. század végétől az európai nagyhatalmak. A birodalom azonban a mozdatlanlannak látszó felszín alatt a reformok és a változások sorozatát éli át a 18. század közepétől az első világháború kezdetéig terjedő másfél évszázad alatt. A reformokra ugyanis nem csupán az európai nagyhatalmak beavatkozási politikája miatt kényszerült rá, hanem a helyzetben bekövetkezett változások miatt is.

Sokan és sokáig a birodalom stagnálását a török kormányok tehetetlenségének, könnyelműségének, a korrupciónak tulajdonították, s annak is, hogy az Oszmánok nem sajátították el az új, nyugati technikákat. A Robert Mantrán nevével jelzett hatalmas összefoglaló az Oszmán Birodalomról azonban kiemeli, hogy ez egy nyugati megközelítés, s bár többé-kevésbé igaz, mégsem szabad elfelejteni, hogy maguk a szultánok a reformok kezdeményezői, s főleg a 19. században, mindegyik uralkodó kiérdemli a reformer elnevezést is. És az sem elhanyagolható, hogy a 18. század második feléig egy koherens állam képét

* Prof. Dr. Majoros István, az MTA doktora, tanszékvezető, ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

mutatja, amely ellenőrzi a Közel-Keletet és a hagyományos tengerei utakat, ráadásul stratégiai ponton, Ázsia és Európa között fekszik, amely főleg a britek számára volt fontos, ezért csökkenteni vagy inkább ellenőrizni akarták Konstantinápoly befolyását a térségben. A birodalom számára az 1768–1774-es orosz–török háborúban elszenvedett vereség volt az első komoly intő jel, amely a modernizáció felé mozdította.⁴ S valóban, a birodalomban a 18. század második felétől egy lassú, alig észrevehető változásoknak vagyunk tanúi.

Jelen tanulmányunkban a politikai modernizáció főbb lépéseit igyekszünk bemutatni az első világháborúig terjedő időszakban. Ez a modernizáció egy európai típusú változást jelent, melynek csúcsa az alkotmányos parlamenti rendszer kiépülése választójoggal, alapvető politikai szabadságjogok biztosításával, pártokkal és a nyilvánosság valamilyen változatának a megjelenésével. E jelenségeket egy európaizálódási folyamatnak tekinthetjük, amely különböző formában az európai kontinens minden államában végbement, s a különbségek a hagyományok, a politikai kultúra, a mentalitás, a gazdaság és a társadalom eltéréseiből erednek. Így a Török Birodalom az európaizálódás speciális esete, hiszen egyszerre volt európai és ázsiai hatalom.

Néhány számadat a birodalomról: a 18. század végétől 1914-re a birodalom területe 3 millió km²-ről 1,3 millió km²-re csökkent. Lakossága 1800-ban 25–30 millió lehetett, s ebből 10–11 millió élt az európai területeken. Közvetlenül az első világháború kirobbanása előtt mintegy 26 millió volt a népesség száma. A 19. században a népesség nagymértékben átrendeződött, mivel a század első felében a birodalom lakóinak 50%-a élt az európai területeken, 1906-ra azonban ez az arány 20%-ra csökkent.⁵ A területi veszteségek, s az ezt okozó háborúk együtt jártak az elszegényedéssel, s ez a katonai teljesítményt is befolyásolta, ami miatt a birodalom ördögi körbe került: csökkent a katonai teljesítmény, csökkentek a jövedelmek, emiatt erősödött az anarchia, a peremterületeken pedig megnőtt a helyi hatalmasságok befolyása,⁶ így a központi hatalom még kevesebb jövedelemhez jutott, s ezáltal a birodalom elszegényedése tovább nőtt.⁷ Ez is egyik tényezője lesz a változások lassúságának. Emellett meg kell említeni azoknak a szerepét, akik a régi viszonyok fenntartásában voltak érdekeltek. A változások, a reformok ellenfelei között találunk katonai vezetőket és főleg az ulémákat, a Korán doktorait. S a reformok hívei és ellenfeleinek harcában az utóbbiak voltak többségben. Ezen a területen a birodalom az orosz fejlődéshez hasonlít, hiszen a reformok hívei ott is kevesen voltak. I. Sándornak a reformok érdekében, svájci tanítójának, Laharpe-nak a tanácsait követve, létre kellett hoznia a reformok híveit. Pontosabban csak elindíthatta ezt a hosszú, mintegy száz évig tartó folyamatot. Az Oszmán Birodalom szultánjai hasonló helyzetben voltak a 18. század második felétől kezdve: nekik is ki kellett nevelniük egy művelt, európai látókörű reformértelmiséget. A változások lassúságában szerepet játszottak a 18–19. század háborúi,⁸ a felkelések⁹ és a nagyhatalmak fellépései, beavatkozásai. Az oroszok és a Habsburg Birodalom a reformok ellenzőit támogatva, míg a franciák, az angolok, a hollandok a reformok híveit.¹⁰ Egyik fél sem volt igazán érdekelt a birodalom megerősödésében, modernizálódásában. A nagyhatalmak beavatkozására az ún. keleti kérdés adott lehetőséget.¹¹

A nagyhatalmi beavatkozás elsősorban a birodalom keresztény lakossága érdekében történt, főleg orosz részről,¹² de vallási kérdésekben a franciák is beavatkoztak a katolikusok védelmében. A Porta a külföldi beavatkozást nem tudta megakadályozni, legfeljebb elodázhatta. Bizonyos területeken azonban, mint a hadsereg vagy a közigazgatás, a birodalomnak minden külső nyomás nélkül is változtatnia kellett, ha egy központosított, bürokratikus monarchiát akart annak érdekében, hogy a központ megszilárdíthassa a hatalmát, s megszabadulhasson a külföldi befolyástól is.

Bizonyos változásoknak a 17. század végétől kezdődően lehetünk tanúi. Megszűnt a devsirme,¹³ a keresztény gyerekek begyűjtése Anatóliában és a Balkánon, akikből aztán hivatalnokokat és janicsárokat neveltek. A 18. század elejétől aztán az újoncok már nem

konvertiták, hanem mohamedánok, akiknek joguk van a nősüléshez, az otthoneremtéshez, aminek következményeként már nem akartak a családtól távol harcolni. Az egykori elit alakulat katonai ereje ezáltal csökkent, jóllehet megtartották kiváltságos helyzetüket. A janicsárok emiatt a zűrzavar, az anarchia tényezőivé váltak, s ebben szerepet játszott az is, hogy a fizetésüket nem kapták meg rendszeresen, ezért valami kiegészítő foglalkozást kerestek. Ezt a kereskedelembe, az iparba, a mezőgazdaságba történő bekapcsolódás hozta meg számukra. Ez az új tevékenység azonban társadalmi feszültségeket eredményezett, különösen a Balkánon, ami egyik tényezője lett a balkáni nacionalizmus kialakulásának, erősödésének. A birodalom felvilágosult vezetőinél már a 18. század elején megjelent az állami adminisztráció megjavításának a gondolata.¹⁴ A janicsárok megváltozott helyzete miatt azonban az első reformintézkedésekre a hadsereg területén került sor, s azért is, mert itt kisebb volt az ellenállás. A változtatásokat az is indokolta, hogy közben a nyugati, s általában az európai hadművészet jelentős átalakuláson ment keresztül. S a 18. században a birodalom több fenyegetésnek is ki volt téve. Katonailag az oroszok és az osztrákok jelentettek veszélyt, a gazdaságban pedig a franciák, az angolok és a hollandok növelték befolyásukat.¹⁵

Az első reformlépések megtétele I. Abdul-Hamid (1774–1789) nevéhez fűződik, aki a tüzérség és haditengerészet modernizálására törekedett. Ebben segítségére volt a magyar származású baron Tott (Tóth Ferenc), aki francia szolgálatban állva 1775-ben érkezett Törökországba.¹⁶ A skót Campbell-lel és a francia Aubert-rel egy gyorstüzelő tüzérségi egységet hozott létre. S bár Tott 1776-ban elhagyta Törökországot, társai folytatták a megkezdett munkát. A haditengerészet megújításában két francia, Le Roi és Durest vett részt. Khalil Hamid nagyvezírsege alatt a janicsároknál és a szpáhiknál is bevezettek újításokat, pl. az állandó katonai kiképzést. A nagyvezír a gazdasági háttér biztosítására is törekedett: bátorította a helyi ipart, főleg a textilágazatot.¹⁷

A következő uralkodó, III. Szelim (1789–1807) folytatta a megkezdett reformokat. Az új szultán a 18. századi felvilágosult uralkodókhöz tartozik, s nagy érdeklődéssel fordult más országok, főleg Franciaország felé. Levezett XVI. Lajossal, s ő volt az első, aki nagyköveteket küldött az európai fővárosokba.¹⁸ Szelim 1794-ben hozta létre az új gyalogsági hadtestet, a *nizam-i dzsedidet* (új szervezetet jelent a szó), amelyet európai módra – angol, francia, német – képeztek ki. E gyalogság tagjait Anatóliában toborozták, s a létszáma 1797-ben 9200 volt, 27 tiszttel. 1806-ban a létszám 22 685-re emelkedett, a tisztek száma pedig 1590-re. 1795-ben létrehozták a műszaki katonai iskolát. Az újítások a civil szférát még alig érintették.¹⁹ Az 1807-es janicsárlázadás következtében azonban Szelim lemondott, s helyébe IV. Musztafa került (1807. május 29.), aki Szelim összes reformját megszüntette, s hamarosan Szelimet is megölték. Az elmenekült Mahmud herceget, I. Abdul-Hamid fiát azonban Musztafa Bajraktár szultánnak kiáltotta ki (1808. július 28.), aki II. Mahmud néven uralkodott 1839-ig.²⁰

III. Szelim reformjaival már valami elkezdődött az Oszmánok birodalmában, az igazi reformer azonban II. Mahmud (1808–1839) volt, s vele kezdődik a Tanzimát, a reformok kora is. A változtatásra a húszas, harmincas évek felkelései, háború miatt rákényszerült a szultán, hiszen a harmincas évek egyiptomi krízisei komoly kihívást jelentettek a birodalom számára. A szultán mindezek ellenére lassan kezdett a reformokhoz. A janicsárokkal kapcsolatban meg kellett nyugtatnia a vallási vezetőket. A rebellis pasák pedig kétélű fegyvernek bizonyultak: ha leveri őket, nem használhatók fel a keresztény lázadók ellen. Ha viszont a szultán nem számolja fel ezeket a góccokat, akkor az anarchia állandó tényezői maradnak. Mahmud célja az volt, hogy a közigazgatást az európaihoz közelítsék, jelentős változtatásokat hajtsanak végre a hadseregben és az oszmán társadalom felső köreinek mentalitását is valamilyen módon átfőmálják. Bármilyen változtatást azonban csak az ifjú vezetők segítségével lehetett elérni. Ezek a reformerek hosszabb időt töltöttek nyugaton

külügyi képviselőben, s e réteg jellegzetes alakja Musztafa Resid pasa volt, aki 1833-tól 1858-ban bekövetkezett haláláig meghatározó szerepet játszott a birodalom életben.²¹

Mahmud trónra lépésekor még nagyvezíre, Bayraktar Musztafa pasa volt a birodalom erős embere, aki megpróbálta újjászervezni III. Szelim hadtestét, s mintegy 10 ezer főnyit össze is tudott szedni. 1808 novemberében azonban újabb janicsár lázadás robbant ki, melyben Bayraktar is meghalt. Mahmud megértette, addig nem lehet reformokba kezdeni, amíg az elavult politikai rendszer vezetői a helyükön vannak, s amíg meg nem erősíti hatalmát. Ez csak akkor lehetséges, ha erős hadseregre és olyan emberekre támaszkodhat, akik nem a kiváltságaikat, hanem az államot akarják megvédeni. Ezen a téren bizonyos mértékben megelőzte őt Egyiptom kormányzója Mohamed Ali, aki jóval több reformot vezetett be, mint a szultán.²² Mahmud uralkodásának első felében a katonai reformok domináltak, a harmincas években viszont a civil szférát érintették.

A szultán 1826-ban új katonai szabályzatot adott ki, amelyben a janicsárságot nem szüntette meg, csupán integrálta az új hadseregbe. A janicsárok azonban június közepén ismét fellázadtak. A szultán azonban az ulémák és a reformok iránt elkötelezett tisztek támogatását élvezve a lojális csapatokkal s a már újjászervezett tüzérséggel leverte a lázadókat: 6 ezer janicsárt megölték, s 18 ezret Ázsiába deportáltak. Ezzel a janicsárok és a szpáhik szerepe hivatalosan is véget ért. II. Mahmud pedig egy modern hadsereget hozhatott létre, s a változások a tüzérséget, a lovasságot és más katonai területeket egyaránt érintették. A katonai kiképzést európaiakra bízta. A harmincas években orosz, angol és porosz kiképzők érkeztek, köztük 1835-ben Helmuth von Moltke, ekkor még hadnagyi rangban. Franciák egyelőre nincsenek, mert Alit támogatták Egyiptomban. A haditengerészetet a britek képezték ki.²³

A civil szférát érintő intézkedések a harmincas évekre estek. A központi kormányzat élén a nagyvezír állt, akit már első miniszternek is neveztek. A kormányzat minisztériumokra és osztályokra oszlott. 1836-ban szervezték meg a külügyminisztériumot, melyhez a külkereskedelem irányítása is tartozott. Civil funkcionáriusokat képző iskolát is létrehoztak. 1837-ben szervezték meg a belügyminisztériumot. 1838-ban hozták létre a mezőgazdasági és kereskedelmi tanácsot, amely kivált a kereskedelmi minisztériumból. S ugyancsak ebben az évben hozták létre a Fényes Porta tanácsát azzal a feladattal, hogy vizsgálja meg a törvényjavaslatokat. Mahmud e reformokkal a központi hatalom erősítésére törekedett, s azt akarta elérni, hogy a birodalom funkcionáriusai a központtól függhenek, jövedelmüket ne helyben szerezzék, ezért fizetést kaptak. Céljaihoz képzett fiatalemberekre volt szüksége, ezért meg kellett szervezni az oktatást, mert az ulémák által adott képzés már nem felelt meg a birodalom szükségleteinek. Ehhez azonban lépésről lépésre kellett eljutni. Először középiskolákat szerveztek, ahol a katonai pályára készítették fel. A civil adminisztráció számára jogi iskolákat hoztak létre. 1839-ig azonban ezen iskolák száma nem nagy, s a képzés színvonala sem kielégítő. Felsőfokú iskolákat is létrehoztak, illetve újjászerveztek. Ilyen volt az orvosi iskola, amely mellé 1832-ben egy sebészi iskola kapcsolódott, s e kettőből lesz 1839-ben a birodalmi orvosi iskola. Mahmud 1830 után megengedte, hogy a fiatal diplomaták és a diplomáciai személyzet gyermekei külföldre menjenek nyelvet tanulni, elsősorban franciát, de angolt vagy más nyelvet is.

Mahmud folytatva III. Szelim diplomáciai nyitását, s 1834-ben döntött arról, hogy állandó követeket küld az európai fővárosokba, mindenekelőtt Párizsba, Londonba, Szentpétervárra és Bécsbe. A külfölddel való kapcsolat a nyelvek kérdését is felvetette. Eddig a tolmácsolást a fanarióta dragománok biztosították. A külügyminisztérium mellett ezért létrehoztak egy fordítóiskolát, létrejött egy fordítóiroda is, ahol már nem görögök, hanem törökök dolgoztak, s a franciát tekintették a diplomácia nyelvének. Ebből az iskolából kerültek ki a reformokért lelkesedő funkcionáriusok. Aztán diákokat küldtek Franciaországba nyelvet tanulni. Az ifjú Abdul-Medzsid, a Mahmudot követő szultán is megtanult franciául, s a krími háború idején ezen a nyelven tudott társalogni III. Napóleonnal.²⁴

A szultán reformjai az alattvalókat is érintették. 1831 és 1838 között tartották meg az első népszámlálást a birodalomban, amely a férfi lakosságot érintette, s a földet írták össze az adó igazságosabb megállapításához. Ezeket a reformokat azonban csak fokozatosan vezették be, s egy-két provincia, pl. a bursai, szolgált kísérleti terepnek.²⁵

A reformokat segítették a sajtó is. Az 1790-es évek második felében megjelenő francia nyelvű újságok még nem oszmán termékek.²⁶ Mohammed Ali Kairóban jelenteti meg az első oszmán lapot, *Egyiptomi események* (Vekâyî-i Misriyye, 1829) címmel. Mahmud e példát követve jelenteti meg törökül 1831 novemberében az *Események kalendáriumát* (Takvîm-i Vekâyî). Ez hetilap volt, s törvényeket, dekrétumokat publikált, valamint a birodalom és a birodalmon kívül történt eseményeket. Néhány nappal később megjelent a francia változata is *Moniteur ottoman* (Oszmán értesítő) címmel. A szultán a francia változattal a fővárosban élő külföldieket akarta informálni. E sajtótermékek korlátozott számú közönségnek szóltak: a török számot 5 ezer, a franciát 300 példányban publikálták és a sajtónak igazán csak a fővárosban, Szmirnában és Bejrútban volt közönsége. 1840-ben jelent meg a második török nyelvű újság (Djerîde-i havâdis – A hírek regisztrálása). Az oszmán sajtó azonban csak a század második felében indult fejlődésnek.²⁷ A nyugatosodás azonban terjedt, s ezen a téren a szultán volt a példa, aki átvette az európai ruházatot: a köntöst és a turbánt felváltotta a szalonkabát és a fez.²⁸ 1839. július 11-én szultáni beiktatásakor Abdul-Medzsid is fezt viselt. Az újdonságok közé tartozott, hogy a szultán megjelent a nyilvánosság előtt, kocsin közlekedett s vidékre is ellátogatott. Bevezette a nyugati zenét az udvarban Giuseppe Donizetti, a híres olasz zenész fivérének a segítségével. Koncerteket szervezett, balettet, operát mutattak be, s a hadseregben nyugati típusú zenét rendszeresítettek. 1834-ben szervezték meg a postai szolgálatot. A francia nyelv elterjedt az elit körében, s Isztambulban a külföldi tanácsadók, technikai személyzet, diplomaták, kereskedők száma nőtt. E változások mellett azonban a hagyományos körök száma igen jelentős volt, fékezve a nyugatosodást.²⁹

1839. július elsején II. Mahmud meghalt, s öt fia, a 16 éves Abdul-Medzsid követte a trónon. Halála előtt azonban Mahmud Musztafa Resid pasával elkészíttetett egy szöveget, amely reformokat hirdetett meg, s ezt mutatták be 1839. november 3-án, amikor a Topkapi palotában levő Rózsaszínű házba (Gülhane) hívták az állam felelőseit, és Resid pasa felolvasta előttük a gülhanei hattî-serifet, a szultáni rendeletet, amely a birodalom megreformálását tűzte célul a teokratikus alapok sérelme nélkül. A dokumentum minden alattvaló egyenlőségét mondja ki, s garantálja a biztonsághoz, az élethez, a vagyonhoz való jogot vallástól, nemzetiségtől függetlenül. Hangsúlyozza, hogy mindenkit a fennálló törvények alapján kell elítélni. Kimondja azt is, hogy vagyona arányában mindenkinek adót kell fizetnie. Katonai téren pedig előírja, hogy minden település létszamarányosan küld kontingent, s a katonai szolgálat nem lehet több öt évnél. A szultáni dokumentum kihirdetése logikus következménye volt egy több mint 20 éves politikának. Külföldön egyébként nagyobb visszhangja volt, mint a birodalmon belül.³⁰

A gülhanei hattî-seriffel, illetve Abdul-Medzsid uralkodásával kezdődik a Tanzimát kora, amelynek csúcsa az 1876-ban kihirdetett oszmán alkotmány lesz.³¹ A reformok kora azonban korábbi, mint 1839, hiszen 1826-tól a janicsárság felszámolásától számítják, s egy felülről végrehajtott forradalomnak is tekintik. A szultáni irat folytatásaként 1840-ben adták ki a büntető törvénykönyvet, melyre a Code Napoléon volt hatással. Az ötvenes években ez kiegészült kereskedelmi, illetve tengeri kereskedelmi törvényekkel. Ugyancsak 1840-ben hozták létre az államtanács elnöke címet, valamint Resid pasa megszervezte a helyi kormányzást, létrehozva az előkelők tanácsát, melyben keresztények is képviselték magukat. A reformok legtöbb újítása azonban holt betű maradt, s nem csupán az ellenállás, hanem a pénz hiánya miatt is. Néhány területen azért volt változás: a hadseregnél Riza nagyvezír

1843-ban elfogadtatta a sorozást, bevezették az 5 éves szolgálatot és a 7 éves tartalékos időszakot, valamint kiképzési periódusokat, ami évente egy hónapot jelentett. Az 1869-es törvény háromféle szolgálati kategóriát vezetett be: az aktív négy évig tartott, hat évig a tartalékoság, majd ezt követően a tartalékost még nyolc évig a rendszerben tartották. Porosz és francia minta alapján megjelent az uniformis és kaszárnyákban helyezték el a katonákat. A hadsereg létszáma fokozatosan emelkedett: az 1840-es években 150 ezer volt. A hetvenes évekre 210 ezerre nőtt az aktív létszám, a tartalék, 190 ezer, az ezt követő nyolc éves időszakban 300 ezer fő volt. A hadsereget ezáltal akár 1 millió főre is fel lehetett futtatni háború idején. A haditengerészet modernizálása a krími háborút követően erősödött fel.³²

1845-ben Resid pasa francia minta alapján oktatási reformot hirdetett meg, amelyben ingyenes és kötelező elemi iskolák létrehozását irányozták elő. A reformban szerepeltek még középiskolák és a felsőoktatás is a Korán oktatásától a modern egyetemig, igaz csak muzulmánok számára. E reform megvalósítása azonban pénz hiánya miatt nagyon lassú volt. Ennek ellenére a század mások felében már egy strukturált oktatási rendszert találunk: legalul a számolást, oszmán történelmet, földrajzot, vallási ismereteket adó az elemi oktatás. A 10–15 éves korosztálynak nyelveket (török, arab, perzsa) tanítottak, valamint matematikát, geometriát, történelmet, vallást. Ezután egy három éves szakasz következett nyelvekkel (keletiek, francia), közgazdaságtan, algebra, fizika, kémia, filozófia, történelem, földrajz tanításával. 1856-ban azonban 3371 tanulója volt ezeknek az iskoláknak, míg az isztambuli Korán iskolák több mint 16 ezren diákot tanítottak. A hatvanas évek végén egy újabb elem, a líceum, azaz a szultáni iskola. Az első és leghíresebb a Galata Saray-i birodalmi líceum, amely 1868-ban a francia kormány támogatásával nyílt meg. Itt már magas volt a mérce, mert egy szűk elitnek Franciaországból importált oktatást kínáltak francia nyelven. A végzősök az adminisztráció fontos posztjaira kerültek. A Tanzimát szellemének megfelelően az oktatás nemcsak muzulmánoknak, de a kisebbségeknek is nyitott volt. Victor Duruy, III. Napóleon oktatási minisztere 1869-ben Isztambulban oktatási reformtervet adott át a szultánnak, melyben egyetem alapítása is szerepelt több karral, mint bölcsészet, jog, természettudomány. S a bár a tervet sok támadás érte, 1870-ben megnyílt az isztambuli egyetem, amelyet azonban világias jellege miatt hamarosan bezártak. Egyetem hiányában felsőfokú iskolába mehettek az érdeklődők. 1870-ben a nők számára is nyitottak főiskolát. A kisebbségeknek is megvoltak a maguk iskolái, s néha jobbak voltak, mint az államiak. 1871-ben az örmények 48 iskolát működtettek Isztambulban és 469 volt a számuk Anatóliában. A görögöknél hasonlóak voltak az arányok. Az amerikai protestáns misszióknak 1870-ben 205 iskolája volt. A katolikusoknak a század végére már több száz intézménye működött. A kisebbségek iskolái a nemzeti ébredést is segítették. A kisebbségeknek az oktatás terén nyújtott szabadság azonban a birodalom nyitottságát is mutatta, ráadásul az államnak sem jelentettek kiadást.³³

1856. február 18-a egy újabb szultáni irat, a hattí-humajum kiadásának a dátuma, s egy újabb reformhullám kezdete. E dokumentumnak kettős jelentősége van: egyrészt pontosabban, konkrétabban fogalmaz, mint az 1839-es hattí-serif, s kimondja az alattvalók egyenlőségét a törvény előtt és az adózás terén s mindenki betölthet bármilyen posztot. Kijelenti, hogy az állam éves költségvetéssel fog rendelkezni, s figyelnek a közpénzek felhasználására. Lehetőséget ad bankok és más pénzüzetek alapítására, s a korrupció elleni harcot is kihangsúlyozza. Másrészt ez a dokumentum teszi lehetővé a nagyobb arányú nyugati gazdasági behatolást a birodalomba, s ezt a krími háborút lezáró párizsi kongresszus képviselői megalázkodással vették tudomásul.³⁴

Az újabb reformpolitika Abdul-Aziz (1861–1876) nevéhez kapcsolódott, akinek a helyzete azonban nem volt könnyű, mert a változások ellenzői és a még mélyrehatóbb reformok hívei között kellett egyensúlyoznia, s közben a birodalom anyagi helyzete is romlott. A re-

formok ugyanis pénzbe kerültek és a jövedelmek, adók már nem fedezték a kiadásokat. Az Oszmánok 1854-ben vették fel az első kölcsönt 3 300 000 török font értékben, 6%-os kamattal. S ezzel elkezdődött a birodalom eladósodása. 1855 és 1875 között 14 új kölcsönt bocsátottak ki. 1860-ban a bevételek 20%-a már az adósságok visszafizetésére ment el, s az 1870-es évek közepén ez az arány 50%-ra rúgott, ezért 1877-ben a visszafizetéseket fel kellett függeszteni. A birodalom ugyanis szegény volt, mivel a földművelés kezdetleges, az iparba befektethető tőke korlátozott mértékű, a szállítás helyzete rossz volt. A szultán ezért adott engedélyt 1869-ben egy bajor bankárnak, Hirsch bárónak a Bécs – Isztambul vasút megépítésére. 1875-ben azonban Hercegovinában felkelés kezdődött, s ezzel kirobbant a nagy keleti válság. S mivel Abdul-Aziz uralkodása alatt a változásokat a reformok hívei nem tartották kielégítőnek, s mindez anyagi csőddel is társult, s ehhez még hozzájött a már említett keleti válság, a hadsereg, a hadügyminiszter és a sejhülszlám beleegyezésével Midhat pasa lemondatta a szultánt Murad öccse javára (1876. május 20.), aki azonban csak három hónapig volt a trónon (V. Murad), s helyére II. Abdul-Hamid (1876–1909) került. E változások kezdeményezője Midhat pasa (1822–1883), a Tanzimát funkcionáriusainak egyike volt. Bécsben, Párizsban, Londonban képviselte a birodalmat, ezután nagyvezír lett, majd a konzervatívok nyomására lemondott. Az új szultán azonban ismét nagyvezírnék nevezte ki.³⁵ Nevéhez fűződik az alkotmány kiadása 1876. december 23-án, amelyet a Konstantinápolyban tanácskozó, s a keleti válság megoldását kereső nagyköveteknek jelentett be, feleslegessé téve ezzel tevékenységüket.³⁶

Az alkotmány felelevenítette az 1839-es hattí-serif elvét, miszerint minden alattvaló egyenlő, de az iszlám az államvallás. Garantálta az egyéni szabadságjogokat, a jogegyenlőséget. Az alkotmány előírta, hogy választott parlamentet hoznak létre, az igazságszolgáltatás függetlenedik a hatalomtól, széles decentralizációt valósítanak meg, s a kormányzók mellett valamennyi nép képviselteti magát. Az alkotmány a szultánnak jelentős hatalmat hagyott: ő nevezi ki a minisztereket, összehívja a parlamentet, s a szultán nem tartozott felelősséggel senkinek. Az alkotmány két kamarás parlamentet hozott létre. A felsőházba a szultán kinevezése alapján az előkelők kerültek, a nemzetgyűlés pedig választott testület volt. A képviselők feladata a törvények és a költségvetés megszavazása. A parlamentet az alkotmány értelmében megválasztották, 1877. március 19-én össze is ült, de az orosz hadüzenetre hivatkozva a szultán áprilisban elnapolta, s 1908-ig nem is hívták össze. Az alkotmány is holt betű maradt, jóllehet a kormány évkönyvében minden esztendőben megjelentették.³⁷

A szultán személyesen irányított, s ezzel minden hatalom a Palota kezébe került s nem a Porta, azaz nem a kormány irányított. Uralkodása alatt 17 nagyvezíre és 25 kormánya volt. A rendőrség teljhatalmat kapott, az alattvalókat a szultán figyeltette, a külföldi tanulást, utazást korlátozta, és szigorú cenzúrát vezetett be. Véleménye szerint a birodalom még nem érett meg a parlamentarizmusra, amelyet egy soknemzetiségű birodalomban veszélyesnek tartott. Célja egy erős, centralizált állam megteremtése volt. Személyének megítélése ellentmondásos. Az egyik oldal negatív képet rajzol róla, brutális, véres despotaként ábrázolja. A másik oldal viszont a Tanzimát folytatójának tartja. Az adminisztráció létszámát jelentősen növelte, s a század végén több mint 100 ezren dolgoztak ezen a területen. 1878 után a tartományokban is elkezdte az elemi és a középfokú oktatási hálózat kiépítését. Isztambulban további főiskolák nyíltak (kereskedelmi, képzőművészeti, pénzügyi), s 1900-ban megnyílt az isztambuli egyetem is. A tanulni vágyókat otthon akarta tartani, hogy a liberalizmus ne fertőzze meg őket. A hamidi rendszerben a vallás új szerepet kapott. Igyekezett kihasználni azt, hogy 300 millió hívőnek a kalifája, ezért fejlesztette a mekkai zarándoklatokat. Erősítette a pániszlám propagandát, amely rémületet okozott a nyugati világban, attól félve, hogy ez a muzulmánok felkeléseihez vezet a gyarmatokon. A fentiekkel

a szultán megkérdőjelezte a Tanzimát politikáját. Az volt ugyanis a véleménye, hogy a reformok nem teremtettek oszmán nemzetet, sőt, a birodalom széthullását sem sikerült megállítani. Így új összetartó erőt keresett, s ez az iszlám volt. Pániszzlám politikájával a nacionalizmust igyekezett ellensúlyozni, mivel ez a Balkánon és az arab népek között vesélyt jelentett a birodalomra. Az angolok ennek ellensúlyozására támogatták a londoni arab újságokat, hogy az arab kalifátus mellett kampányoljanak. II. Abdul-Hamid pénzügyi, gazdasági kérdésekkel is foglalkozott. Az arab tartományokban növelte a közlekedési beruházásokat. 1882 és 1908 között 2350 km hosszú vasutat építtetett Szíriában, Hidzsában, míg Anatóliában 1850 km hosszúságú épült. Uralkodásának végére a vasutak hossza 5883 km lett, s a kölcsönök kétharmad részét az első világháború előtt a vasutak építésére fordították. Ő építtette meg 1900-ban a híres Hidzsáz vasutat Damaszkusból Mekkába. Damaszkusz 1906-ban villanyvilágítást és villamost kapott, s ezzel Isztambult is megelőzte. A szultán arra törekedett, hogy a miniszteri posztokon és a hadseregben az arabok is helyet kapjanak. E politikája ellenére az iszlám mégis háttérbe szorult, s a hagyományos teológia terén Kairó lett az iszlám világ vallási fővárosa.³⁸

A rezsim ellenzéke az Ifjú Török mozgalom külföldön, főleg Párizsban szervezkedett,³⁹ s törökök, arabok, albánok, kurdok, örmények egyaránt voltak a szervezetben. Céljuk az 1876-os alkotmány visszaállítása volt, valamint a területi integritás biztosítása. A szervezet 1902-ben tartotta meg kongresszusát, s a nemzeti programokkal a birodalom jövője, illetve az oszmán álmok álltak szemben, miszerint meg kellene valósítani a birodalom népeinek együttélését, ugyanakkor a török népek összefogását is (pánturáni program). Az ifjútörökök alkotmányos kormányzást akartak, a szultán trónfosztását, s a család egy másik tagját akarták helyére emelni. 1905-ban a központ Párizsból Szalonikibe került, Macedóniában és Albániában ifjútörök komiték jöttek létre. Az ifjútörökök az 1907-es kongresszusukon széles önkormányzatot ígértek a nemzetiségeknek, az Egység és Haladás nevű bizottság viszont az oszmán eszme híve lett. Különösen Enver pasa volt a pánturánizmus híve. Az ifjútörök mozgalmat végül a hadsereg tisztjei vitték győzelemre, mivel nehezen viselték el a birodalom balkáni visszaszorulását. 1908. július végén újabb felkelés robbant ki Macedóniában, melynek élére az Egység és Haladás állt. A felkelés leverésére a szultán által küldött csapatok a felkelőkhöz álltak. Ilyen előzmények után kapott táviratot a szultán 1908. július 22-én a III. Hadtest vezérkarától, melyben követelték az 1876-os alkotmány 24 óra alatti helyreállítását, választásokat, s a parlament összehívását, különben Isztambul ellen vonulnak. Másnap a szultán engedett, s ezzel győzött az ifjútörök forradalom. „*Nincs többé bolgár, görög, valach, zsidó, muzulmán. Mindnyájan testvérek, egyenlők vagyunk, s büszkék arra, hogy oszmánok.*” – kiáltott fel a győzelem hatására Enver pasa, hozzátéve azt is, hogy meggyógyították a beteg embert. A változások azonban korlátozottak voltak: a szultán maradt, s az addigi politikai garnitúra is. Az alkotmányt ugyan helyreállították, a szultánt feleskették rá, a kamarillát megszüntették, de szembe kellett nézni a boszniai annexió válsággal 1908 őszén. Ezt Ferdinánd bolgár fejedelem arra használta ki, hogy 1908. október 5-én kihirdesse Bulgária függetlenségét, ő pedig felvette a cári címet. A következő napon Bécs jelentette be Bosznia-Hercegovina annexióját. Közben Krétán is döntés született arról, hogy csatlakoznak Görögországhoz. A külpolitikai helyzethez belpolitikai feszültségek társultak, mindenekelőtt a sztrájkok okoztak gondot. Ilyen körülmények között tartották meg 1908 november–decemberében a választásokat. A parlamentet 1908. december 17-én nyitották meg, 1909 elején azonban politikai feszültségek keletkeztek a kormányposztok körül, s vallási zavargások kezdődtek az ifjútörökök ellen. Áprilisban a katonák fellázdáltak tisztjeik, főleg a diplomások ellen. A szultán a zavaros helyzetet az örmények elleni fellépésre használta. A válságot ismét a Macedón Hadsereg oldotta meg: 1909 áprilisában ostromállapotot hirdettek, statáriális bíráskodást vezettek be. Ebben a helyzet-

ben a képviselőház és a szenátus leváltotta a szultánt, s helyére V. Mehmed (1909–1918) került (az utolsó szultán VI. Mehmed – 1918–1922). Az Egység és Haladás ismét a politikai élet meghatározója lett.⁴⁰

Az ifjútörökök a nagybirtokosokra, kispolgárokra, ügyvédekre, tanárookra, orvosokra, funkcionáriusokra támaszkodva a birodalom nemzetiségeinek integrálására törekedtek, s arra, hogy legyen vége az autonóm, szeparatista törekvéseknek is. A francia jakobinizmust tekintették példának, amely azt hirdette, hogy az állam egy és oszthatatlan. Ezért centralizálni, uniformizálni és racionalizálni akartak. S bár a parlament megoszlása tükrözte a birodalom nemzetiségeit,⁴¹ hamarosan kiderült, hogy a balkáni és az arab népek céljai mások, mint az ifjútörököké. A mozgalomban aztán a centralizációs irányzat került előtérbe, s ezért bezárták a nemzetiségek klubjait, társaságait, bevezették a katonai szolgálatot a nem muzulmánoknak is, hozzákezdték a kultúra oszmanizálásához. Ez a politika elégedetlenséget szült, ami már kilépett a birodalmi keretektől, s találkozott a nagyhatalmi és a már létező balkáni államok törekvéseivel. Majd jött az első világháború, amely a birodalom végét jelentette. Ennek ellenére a mintegy másfél százados reformpolitika Európához közelítette a birodalmat. Az ifjútörök forradalom győzelme s hatásai ezt jól mutatják. S bár politikai programjuk szűk volt, hiszen az 1876-os alkotmány visszaállításán kívül más nem szerepelt benne, mégis számos pozitív eleme volt mozgalmuknak: a titkos rendőrséget feloszlatták, a politikai száműzöttek visszajöhettek, amnesztiát kaptak. Megszüntették a cenzúrát, és számos újság jelent meg, a sajtó hatására pedig a közvélemény megerősödött. Az isztambuli lapok 40–60 ezer példányban jelentek meg 1908–1909-ben, s mintegy 350 újság volt ekkor a birodalomban. A változások komoly hatást értek el a nők helyzetében, igaz a társadalom felsőbb rétegében. Ez azt jelentette, hogy ők is francia nyelvet tanulhattak, európai módon kezdték bebútorozni a lakásukat, zongorázni tanultak, megjelent náluk is a nyugatias öltözék, s még az is előfordult, hogy egyedül mentek ki az utcára. A másik fontos változás a munkásoknál látható abban az értelemben, hogy a már említett sztrájkok megmutatták jelenlétüket a társadalomban, jóllehet szervezettségük meg hagyott kívánnivalót. A harmadik réteg, melyet érintettek a politikai változások, az értelmiség volt.⁴² Rájuk az iszlám világ és a Nyugat új eszméivel egyaránt hatott, s ez választóvonalat is jelentett számukra. A reformok, az európaizálódás ellentmondásossága ellenére is jó alapot biztosított a kemáli reformoknak a két világháború között, majd az 1945 utáni török változásoknak, melyeknek köszönhetően Törökország joggal kopogtathat az Európai Unió ajtaján.

JEGYZETEK

1. A mediterrán térség 19. századi változásairól című tanulmányomban Itália és Spanyolország mellett a Török Birodalom fejlődési irányait is bemutatom rövidem. Ferwagner Péter–Kalmár Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*, Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 270–280. Jelen tanulmány az előbbinek átszerkesztett és jelentősen kibővített változata.
2. Francia történész, esszéíró (1842–1912). 1881-ben a Politikatudományok Szabad Iskolájának (École Libre des Sciences Politiques) a professzora, majd 1906 és 1912 között az igazgatója.
3. Egy ügyvéd, Gaston Isambert tervezetéről van szó. Réau, Élisabeth du: *L'idée d'Europe au XXe siècle. Des mythes aux réalités*, Editions Complexes, Bruxelles, 1996. 68–69.
4. Mantran, Robert (sous la direction de): *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris 1989. 285–286.
5. Quataert, Donald: *The Ottoman Empire 1700 – 1922*, Cambridge University Press, 2000. 54–55. 111.
6. Észak-Albániában a Bushati (Bushattliu) család befolyása növekedett meg, Dél-Albániát és Epiruszt Ali pasa tartotta uralma alatt, a bulgáriai Vidinben pedig Pazvandoglu volt az úr. Ha-

- sonló volt a helyzet az arab provinciákban is, ahol helyi hatalmasságok, szinte dinasztiák tartottak ellenőrzésük alatt területeket. Így Palesztinában Dahir és Dzsazzár pasákat említhetjük meg, Bagdadban, Damaszkuszban, Moszulban az Azm dinasztiát, vagy a Dzsailil családot. Jelavich, Barbara: *A Balkán története I. kötet*, 18. és 19. század, Osiris Kiadó-2000, Budapest, 1996. 81. Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetévtől kezdetei (1878–1913) – A Rilindja és az államalapítás korszaka* –, Budapest, 2010. 85. 91. Castellan, Georges: *Histoire des Balkans XIV–XXe siècle*, Fayard, Paris 1991. 213–214. Mantran: 378–397.
7. Jelavich: 105–106.
 8. Néhány háború a sok közül: 1768–1774, orosz–török háború; 1787–1792, orosz–török háború; 1788–1791, osztrák–török háború; 1806–1812, orosz–török háború; 1828–1829, orosz–török háború; 1833, egyiptomi–török háború, 1839, egyiptomi–török háború; 1853–1856, krími háború; 1877–1878, orosz–török háború; 1897, görög–török háború; 1911, olasz–török háború; 1912–1913, balkáni háborúk.
 9. 1826-ig gyakoriak a janicsárok lázongásai; 1804–1813, első szerb felkelés; 1815, második szerb felkelés; 1821–1830, görög szabadságharc, 1875–1876, felkelés Hercegovinában, Boszniában, Bulgáriában; 1903, felkelés Macedóniában; 1908, ifjútörök forradalom.
 10. Mantran: 424.
 11. Az 1774 (az 1768–1774-es orosz–török háborút lezáró kücsük–kajnardzsi béke) és 1923 (Lausanne-i béke) közötti események együttese, a nagyhatalmak vetélkedése az Oszmán Birodalom feletti ellenőrzésért, területeiért.
 12. A kücsük–kajnardzsi béke (1774) értelmében Oroszország az Oszmán Birodalomban élő keresztények (ortodoxok) protektora lett, s ezt a jogát a krími háborút lezáró párizsi békéig megőrizte.
 13. Mantran: 434. Quataert: 30–31.
 14. Főleg azok körében, akik Európában tanultak. Alexandre Mavrocordato pl. Itáliában folytatott tanulmányokat. De említhetjük a fanarióta moldvai fejedelmet, Dimitrie Cantemirt, akinek nyugati diplomákkal voltak jó kapcsolatai. Mantran: 276.
 15. Uo. 282.
 16. Tóth báróról lásd: *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Maestricht 1785. Paris–Genève, 2004. Tóth Ferenc: *François de Tott (1733–1793) és műve. Egy felvilágosult diplomata emlékezései*. Vasi Szemle, (2003) 6. 713–731. Tóth Ferenc: *Le baron de Tott: le défenseur des Dardanelles*. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk.: Hausner Gábor. Budapest, 2005. 731–752. Tóth Ferenc: *François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról*. Szombathely, 2008.
 17. Mantran: 423–424.
 18. Nagykövet ment Londonba 1793-ban, Berlinbe és Bécsbe 1795-ben, majd 1796-ban Párizsba nevezett ki diplomatát, aki a következő évben érkezett meg. Bonaparte expedíciója 1798-ban 3 évre megszakította a kapcsolatokat. A londoni, a berlini és a bécsi nagykövetek 1798 és 1800-ig maradtak, s nem neveztek ki újakat. Párizsban 1811-ig maradt képviselő. 1821-ig a nyugati fővárosokban csak ügyvivő maradt, de ezek már török muzulmánok voltak, s nem fanarióták. A kinevezett nagykövetek semmilyen képzésben nem részesültek, nyelveket sem tudtak, s az oszmán politikát így nem tudták rendesen képviselni. Az egyetlen nyereség az volt, hogy a velük ment fiatal titkárok viszont nyelvismeretre és diplomáciai tapasztalatra tettek szert, s ennek később szerepe volt a nyugati típusú reformok bevezetésében.
 19. Mantran: 425–426. Castellan: 229–230.
 20. Mantran: 432. Castellan: 232.
 21. A Tanzimat atyjának tekintik. Hivatalnoki családból származik. Titkár lesz a Fényes Portánál, majd magas méltóságokba jut. 1834-ben párizsi nagykövet. 1836-ban londoni, 1837, külügyminiszter, 1845 és 1857 között többször volt nagyvezír. Jól tudott franciául, kitűnően ismerte az európai ügyeket. Karrierjét a politikai konjunktúra nagymértékben befolyásolta. Quataert: 81. Caron, Jean-Claude–Vernus, Michel: *L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914*. Armand Colin, Paris 1996. 234. Mantran: 460–464.
 22. Dr. Benke József: *Az arabok története. A kezdetektől a függetlenné válásáig*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 220–225.
 23. Mantran: 439–440.

24. Castellan: 273–274.
25. Mantran: 452–454.
26. Bulletin des nouvelles (1795), La Gazette française de Constantinople (1796), Mercure orientale (1797), Le Smyrneen (1824).
27. Mantran: 456.
28. Az új ruházat a funkcionáriusoknak már 1829-ben kötelező lett, s a kormányzat emberei és a vezető személyiségek szintén az európai stílust követték.
29. Castellan: 273. Mantran: 456.
30. Mantran: 457–458. Castellan: 274. Dr. Benke: 240.
31. Maga az elnevezés az arab *tanzim* szóból ered, s megvalósítást, újjászervezést jelent.
32. Mantran: 482–483.
33. Uo. 479–481.
34. Dr. Benke: 241. Mantran: 508.
35. Sorsa jól mutatja a reformok, s a reformok híveinek a helyzetét. A szultán 1877-ben Midhat pasát Európába küldte, majd Szíria kormányzója lett. 1881-ben letartóztatták, halálra ítélték, de kegyelmet kapott. Arábiába száműzték, ahol a szultán parancsára megfojtották.
36. Castellan: 363–364. Mantran: 464. 485–486. Jelavich: 249. 253. Quataert: 71. Girault, René: *Diplomatie européenne. Nations et impérialismes 1871–1914. Histoire des relations internationales contemporaines*, tome I. Payot, Paris, 1997. 138.
37. Castellan: 364–365.
38. Mantran: 534–536. Quataert: 117–124. Castellan: 365.
39. Az ifjútörörök eredete az 1860-as évek első felére nyúlik vissza: a Muşbir című folyóirat körül csoportosultak azok, akik felléptek a perzsa hatás ellen az irodalomban, nyelvben. A politikában pedig a török nemzet elvét képviselték. 1867-ben a lapot betiltották, a szerkesztők pedig Londonba, Párizsba emigráltak. S itt, külföldön használták az ifjútörök elnevezést. Castellan: 363. Párizs mellett voltak csoportjaik Kairóban, Romániában, Londonban, s Genfben is. Az Egység és Haladás nevű bizottságuk még 1890-ben jött létre. 1901-ben két részre szakadt, s a többség egy centralizált államot akart, ahol a török etnikumnak van meghatározó szerepe.
40. Castellan: 366–369. Mantran: 569–572. 578. 592–599. Jelavich, Barbara: *A Balkán története*, II. kötet, 20. század, Osiris Kiadó-2000, Budapest, 1996. 77–79. Girault: 369–373. Blanning, T. C. W.: (ed.): *The Nineteenth Century Europe 1789–1914*, Oxford University Press, 2000. 200–201.
41. A parlamentnek 147 török, 60 arab, 27 albán, 26 görög, 14 örmény, 10 szláv és 4 zsidó tagja volt.
42. Mantran: 584–592. Quataert: 149–151.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Blanning, T. C. W.: (ed.) (2000): *The Nineteenth Century Europe 1789–1914*, Oxford University Press.
- Caron, Jean-Claude–Vernus, Michel (1996): *L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914*. Armand Colin, Paris.
- Castellan, Georges (1991): *Histoire des Balkans XIV–XXe siècle*, Fayard, Paris.
- Csaplár-Degovics Krisztián (2010): *Az albán nemzetérválás kezdetei (1878–1913) – A Rilindja és az államalapítás korszaka* –, Budapest.
- Dr. Benke József (1986): *Az arabok története. A kezdetektől a függetlenné válásáig*, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Girault, René (1997): *Diplomatie européenne. Nations et impérialismes 1871–1914. Histoire des relations internationales contemporaines*, tome I. Payot, Paris.
- Jelavich, Barbara (1996): *A Balkán története I. kötet*, 18. és 19. század, Osiris Kiadó-2000, Budapest.
- Jelavich, Barbara (1996): *A Balkán története, II. kötet*, 20. század, Osiris Kiadó-2000, Budapest.
- Mantran, Robert (sous la direction de) (1989): *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris.
- Quataert, Donald (2000): *The Ottoman Empire 1700–1922*, Cambridge University Press.
- Réau, Elisabeth du (1996): *L'idée d'Europe au XXe siècle. Des mythes aux réalités*, Editions Complexes, Bruxelles.